

QARAQALPAQ XALÍQ DÁSTANLARÍ TILINIŇ ÚYRENILIWI

Saparmatov Omar Shamurat ogli

Ájiniyaz atındaǵı NMPI Túrkiy tiller fakulteti studenti,
<https://doi.org/10.5281/zenodo.15387686>

ABSTRACT

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 05- May 2025 yil

Ma'qullandi: 08- May 2025 yil

Nashr qilindi: 12- May 2025 yil

KEY WORDS

lingvofolkloristika, morfologiya, atliq, kelbetlik, sanliq, feyil, almasiq, ráwish.

Maqalada xalq dástanlari tiliniŇ búgingi kúndegi izertleniw dárejesi kórip shıǵılǵan. Dástanlardıń leksikalıq ózgeshelikleri, sonday-aq, búgingi kúnde úyreniliwi kerek máseleler analizlendi.

Hár qanday xalıqtıń mádeniyatı ózinshe rawajlana almaydı. Oǵan basqa xalıqlardıń mádeniyatı belgili dárejede tásir jasaydı, yaǵniy baylanısta rawajlanıp baradı. Biz ob'ekt etip alǵan qaraqalpaq xalıq dástanlari bolǵan «Góruǵlı», «Ǵarip-Ashıq» hám «Sayatxan-Hámira» dástanlari qaraqalpaqlardıń arasında xalıqlar arasındaǵı mádeniy hám ádebiy baylanıslardıń nátiyjesinde keńnen taralǵan hám xalıq súyip okıytuǵın ádebiy aylanıp otırǵan. Bul dástanlardı dóriw dáwiri hám taralawı haqqında har qıylı pikirler ushırasadı. «Góruǵlı» dástanı Kavkazdaǵı ázerbayjanlarǵa, Gruziyaǵa, Armeniyaǵa, arqa Kavkazdıń ayırım xalıqlarına, jaqın shıǵıstaǵı Turkiya hám Persiyaǵa, sonday-aq Orta Aziyaǵa, máselen, ózbeklerge, qaraqalpaqlarǵa, túrkmenlerge, tájiklerge, keńnen taralǵan mádeniy miyras bolıp tabıladı.

Izertlew metofikasi. «Góruǵlı» dástanını birinshi ret ázerbayjanlar jıynap, 1842 jılı baspadan kitap etip shıǵaradı. Sonday-aq dástannıń tuwısqan xalıqlarǵa keńnen taralǵanı sonshellı bul xalıqlarda ol tuwralı hár qıylı ápsanalar payda bolǵan. «Góruǵlı» ózbekshe, «Gwruǵlı» qazaqsha «Kóruǵlı» túrkmenşe: «Góruǵlı» ázerbayjan, gruzin, arman hám túri xalıqlarına bolsa «Kóruǵlı», «Kuruǵlı» atı menen belgili. Bul jerdegi atamalarga názer awdarsaq, hár qıylı bolıp ayılıwı hám jazılıwına qaramastan ol atamalardıń hámmesi mánini ańlatadı. Ózbek, qaraqalpaq, qazaq hám túrkmenlerde Góruǵlını «Górrdiń balası» degen mánisde túsiniwshilikler ushırasadı. Olar bir qansha versiyaları qaraqalpaq xalıqınıń ishinde kóp zamanlardan beri bar. Degen menen dástanlardı jıynaw baspaǵa tayarlaw isleri keshirek, ótken ásirde 60-jıllarınan baslaǵan.

Tiykargı bólim. Bul dástan qaraqalpaqlar arasında eki jol menen, baqsı hám qıssaxanlar arqalı hám Kazan, Ufa, Tashkent litografiyalıq baspalari arqalı taralıp otırǵan.

1963 jılı Q.Mámбетov, Q.Mámбетnazarov, Ó.Erpolatovlar tárepinen xojelishi Bekmurat Jumaniyazovtıń «Qırmandalı» variantı menen qońratlı Narbay Kóshekenovtıń «Bázirgen» variantlari kitapsha bolıp shıqtı. Soń qaraqalpaq folklorınıń kóp tomliq on beshinshi tomına burın járiyalanbaǵan «Qırmandalı» (M.Magjanov variantı). «Áwezhan» (qıssaxan Saparniyaz

Xabipnazarov varianti), «Áwez úylengen» (Arab Rayxan) shaqapları (baqsı N.Kóshekenov variantı) kirgizilgen.

Biz óz jumısımızda izertlew ob'ektine qaraqalpaq folklorınıń on besinshi tomında járiyalanǵan variantı mısasında lingvistikalıq analiz jasaymız.

«Ǵárip-Ashıq» dástanı ázerbayjan, túrkmen, ózbek, qaraqalpaq, gruziya, armıyan, kujiq, qarayıq, balqar, túrk, iyrın, arab xalıqlarınıń milliy miyrası dep qaraladı. Bul dástannıń qaraqalpaqlar arasına awızsha hám kóshirme túrinde taralıwı keń óris alǵan.

Dástandı atqarıwshılar tiykarında baqsılar bolıp, har bir atqarıwshı tárepinen dástannıń waqıyalarına ózgeshe qatnas. Dástandı atqarıwshılar tiykarında baqsılar bolıp, har bir atqarıwshı tárepinen dástannıń waqıyalarına ózgeshe qatnas jasalǵanlıǵın kóriwge boladı. Máselen, Ǵáripniyaz, Muwsa, Aqımbet, Sherniyaz, Juman, Japaq baqsılardıń aqarıwshılarında Ǵárip penen Sánemdi súwretlewde salmaqlıq elge, yargá degen wapadarlıq basım kelse, Qazı Máwlik variantında lirik qahramannıń zaman ádalatsızlıǵına óz arızıw niyetlerine erise almaǵan sap muhabbat lázzetin tapa almaǵan kóp jábir-japa shekken jaslar turmısın keńnen sóz etedi.

Bul dástannıń házirgi qolda bar toǵız nusqası hám 1960 jılı baspada jariq kórgen nusqası onıń óz betinshe variantları menen jetiskenliginen derek beredi. Olardan segiz jazıp alınǵan bolıp, házirgi waqıtta Ózbekstan Ilimler Akademiyasınıń Qaraqalpaqstan filialınıń qol jazba fondında saqlanbakta. Bunnan tısqari onıń ele de oylaǵan nusqasınıń bar ekenligi anıqlandı [5.9] - dep jazadı Á.Alimov. Sonday-aq dástannıń kitapxanadaǵı variantlarınıń ózgesheligi tuwralı prof. Q.Maqssetov óziniń ilimiy jumıslarında onıń bayan etedi.

Dástannıń 1960 jılı X.Tájimuratov tárepinen jariq kórgen nusqası bir qansha jetisken variantı sıpatında qaralıp ol 1985 jılı qaraqalpaq folklorınıń kóp tomlıǵınıń on tórtinshi tomında járiyalanadı. Dástan 1930-34 jıllar aralıǵında ataqlı baqsı E.Qospolatovtan jazıp alınǵan.

Bul dástan túrkmenlerde bolıp túrkmen ádebiyatınıń klassigi Andalıp tárepinen dóretilgen dástan dep tastıyqlanadı. Al prof. Gomad Araslınıń pikirshe, dástan Ǵárip atlı tabriz shayırı tárepinen XVI ásirde dóretilgen. «Ǵárip-Ashıq» dástanınıń trkmen versiyasın izertlegen ilimpaz Xalıq Keruǵlı, Ázerbayjanlı prof. M.G.Taqmasib, M.Yu.Lermentov jazıp alǵan, «Ashıq-Kerip» dástanınıń izertlegen ilimpaz S.A.Andreev «Ǵárip-Ashıq» dástanınıń Xorezmde, Sırdáryanıń tómengi aǵısında oǵuzlar arasında dóretilip, keyinrek Kavkaz hám Kishi Aziyaǵa taralǵan degen pikirdi aytadı. Bunday pikirdi akad. Jirmunskiy hám prof. X.T.Zaripovlar da aytıp ótken.

Endi «Sayatxan – Hámira» dástanınıń taralıwına, versiyalarına, jıynalıp hám basılıp shıǵıwına kelsek, qaraqalpaqlar arasında erte dáwirlerden beri keń taralǵan xalıqımızdıń awır turmısın keńnen súwretleytuǵın dástan sıpatında bahalawǵa boladı. Bul dástandı súwretleytuǵın dástan sıpatında bahlawǵa boladı. Bul dástandı dáslepki jıynawshı hám izertlewshı venger ilimpazı G.Vamberi bolıp, ol 1860 jılları Orta Aziyaǵa kelip, «Sayatxan-Hámira»nıń bir nusqasın jazıp aladı. Onı London hám Berlin kitapshalarına tapsırılıp, kitap etip járiyalaydı. Bul dástannıń litografiyalıq nusqası 1898 jılı Kazanda, 1874 jılı Tashkentte basılıp shıqqan. Dástannıń ótken ásirde ózbek hám túrkmenler arasında aytılıp kelinggen versiyaları 1927, 1941, 1960, 1964 jılları óz aldına kitap bolıp basılıp shıǵadı.

«Sayatxan-Hámira»nıń el arasında bir qansha variantları ushırasadı. Muwsa baqsınıń shákirti Juman baqsı nusqası, Tórtkúldegi Ájet, Nurımbet Patullaev hám Maman baqsı

nusqalari, Ámiwdáryalı Tursınbay hám Oralbay baqsılardıń bir neshe nusqalari ótken ásirde aytılp kelingен. Bul nusqalardıń kópshiligi Ózbekstan Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bóliminiń qol jazbalar fondında saqlawlı tur.

Folklorlıq dóretpelerdiń tilin izertlewshiler tiykarınan, folklorlıq shıǵarmalarda ushırasatuǵın hár qıylı dialektizmlerdiń payda bolıw, qollanıw tiykarı nede? – degen sorawlar menen qızıksınıp kelgen hám hár qıylı pikirler bildirgen. Atap aytqanda, folklorlıq dóretpelerdin sózlik quramının tarixiy qatıamları hám dialektizmlerdiń basqa qatlamlarǵa baylanıslı máseleleri ilimpazların dıqqat itibarın tartıp kelgen. Auız eki dóretpelerdiń tiykarı dialektte yamasa dialektlilik bóliniwge kirmeytuǵın elementler ne? Degen másele ústinde tartısıwar bul baǵdardaǵı keleshekte islenetuǵın ilimiy jumıslarǵa stimul boldı. Máselen, A.P.Evgenevanıń pikirinshe, folklordıń tilindegi dialektizmler bul – awız eki poetikalıq sóyleudiń organikalıq elementi, al, A.V.Desnickiyanıń eskertiwi boyınsha dialektizmler – bul epikalıq poeziyanıń naddialektlik, dialektizmlerdiń sońǵı dáwirlerde tiygizgen tásiiri dep kórsetiledi.

Sońǵı jılları orıs tilshi ilimpazlardıń baslaması menen lingvistika hám folklor arasındadı jańa ilimiy taraw – lingvofolkloristika qalıplese basladı. Bul tarawdıń izertlew ob'ekti sıpatında folklorlıq dóretpelerdiń tilin úyreniw tiykarǵı úsh baǵdar menen rawajlanıp atır: 1-baǵdar: ádebiy tildıń awız eki poetikalıq forması menen awız eki sóylew tiliniń qarım-qatnası máselesin sheshiw; 2-baǵdar: folklorlıq dóretpelerdiń ulıwma kurılısın hám ayırım elementlerin úyreniw; 3-baǵdar: awız eki poetikalıq tilni funkciyalıq hám stilistikalıq kóz-qarastan izertlew.

Folklorlıq dóretpelerdiń tilin izertlew túrkiy xalıqlarında ótken ásirden 50-jıllarınan baslandı. Bul dáwirde xalıq dástanlarınıń tilini ózgeshelikleri, sonday-aq folklorlıq dóretpelerdiń hár qıylı janrlarınıń tiline baylanıslı ilimiy izertlew jumıslar alıp barıldı.

D.Mametkulievtiń «Shaxsánem hám Ğarip» dástanınıń tillik ózgesheligi» degen dissertaciyalıq jumısında dástannıń fonetikalıq, sintaksislik, leksikalıq ózgesheliklerine analiz jasaydı. Jumıstıń leksikalıq ózgesheligin úyreniwge baylanıslı bóliminde sózlik qatlam tematikalıq toparlarǵa ajratıladı. J.Bayzaqovtıń «Leksicheskie osobennosti kazaxskogo teoricheskogo eposa. «Alpamıs» degen jumısında tiykarınan dástannıń sózlik quramınıń tarixiy shıǵısı boyınsha qatlamları, sózlerdiń etimologiyası qarastırıladı [2]. Ózbek ilimpazı Sh.Shoabduraxmanovtıń «Ravshon» dostonining badiiy tili haqıda» atlı dissertaciyalıq jumısında dástandaǵı qollanılǵan kórkemlew quralları, epitetler, metaforalar, dástan tiliniń sintaksislik, fonetikalıq hám leksikalıq ózgeshelikleri úyrenilgen [6]. R.Rasulovtıń «Alpamıs» dástanındaǵı sózlerdiń sintaksislik baylanısı» degen dissertaciyalıq jumısında sózlerdiń baǵınıń hám dizbeklesip baylanısıwı, dástanda qollanıw ózgeshelikleri analizlengen [3]. S.Tursunovtıń «Alpamıs» dástanınıń leksikalıq ózgeshelikleri» degen dissertaciyasında sózlik quramdaǵı ulıwma qollanıwshı leksika 30 dan aslam tematikalıq toparlarǵa bólinip, klassifikalıq jasalǵan. Ásirese jumısta dastandaǵı dialektizmlerge ayırıqsha kewil bólnip, olardıń leksikalıq, grammatikalıq hám frazeologiyalıq túrlerine analiz jasalǵan. Jumıstıń ekinshi babında dástanda ushırasatuǵın kásiplik sózler; úshinshi babında dástan leksikasınıń funksional-stilistikalıq ózgeshelikleri analizlengen [7].

Túrkiy tillerindegi dástanlardıń ishinde qırǵız xalqınıń qahramanlıq dástanı «Manas» tıń tili hár tárepleme izertlengen. R.Egamberdiev «Manas» dástanındaǵı frazeologizmlerdi

izertlese, R.A.Baybutolva ondađı áskeriy leksiknı, K.Aydakuliev «Manas» esposı menen runi kalıq jazba esteliklerdegi etnikalıq terminleri salıstırıp izertlegen [1].

Boronov A. «Maman» dástanındađı antroponimlerde izertlese, G.Jumakulova ondađı turmıslıq leksikanı,3 al K.Konkabaev toponi klerde izertlegen.

Basqa túrkiy xalıqlarda ushırasatuđın, tek qaraqalpaqlarđa jańa tán milliy dástan «Qırıq qız» dástanınıń tilin Sh.Abdinazimov lingvistikalıq planda izertlegen. Jumısta dástannıń tili hár tárepleme analizlenip, dástanınıń leksikalıq quramı, ondađı sózlerdeń tarixiy shıǵısı, altay qatlamaı, ulıwma túrkiy tillerine ortaq sózler qatlamaı, onıń tematikalıq toparları tuwralı sóx etilgen. Ekinshi bapta dástannıń leksika-semantikalıq ózgeshshelikleri, sózlerdeń kóp mánililigi, metafora, metanimiya, sinekdoxa, omonim, sinonim hám t.b. analizlengen.

Juwmaq. Ulıwma aytqanda, túrkiy xalıqlarınıń ádebiiy miyraslarınıń tili anaw yaki mınaw dárejede úyrenilgen, ásirese, dástanlardıń tiline baylanıslı arnawlı izertlewler, maqalalar hám monografiyalıq jumıslardıń jarıq kórgenligi dıqqatqa ılayıq. Biraq, biz ob'ekt etip alǵan qaraqalpaq xalıq dástanlarınıń tilinde oǵuz tili elementlerin anıqlaw boyınsha elege shekem arnawlı jumıslar islenbegenligi onıń aktuallıǵın kórsetedi. Solay etip, biz qaraqalpaq xalıq dástanları «Góruǵlı», «Ġarip-Ashıq» hám Sayatxan-Hámira» dástanlarınıń tilindegi oǵuz tili elementleriniń leksikalıq hám fonetika-morfologiyalıq baǵdarda úyreniwdi aldımızǵa maqset etip qoyǵanbız. Olardıń eski oǵız túrkmen, azerbayjan, túrk hám eski ózbek tillerine qatnasın qarastırıw orınlı máselelerden biri.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Адаркулов К.К. вопросу об общности этническая терминов в эпосе. «Манас» и дреннетюрских рунических памятниках. Фрунзе. 1988.
2. Байзаков Ж. Көрсетилген мийнети. АКД. Алма-Ата. 1967. Десницкая А.В. Наддиалектный формы устной речи них роль в история языка.
3. Расулов Р. Синтаксические связи между словами в дастане «Алпамыс» Таш.1975.
4. Конкабаев К.К географических названиях эпоса. «Манас» // материалы тюрскологических конференции. Фрунзе. 1988.
5. Қарақалпақ фольклоры XIV-т, Нөкис, 1985, 9-бет.
6. Шоабдурахманов Ш. «Равшан» достоннинг бадий тили ҳақида. АКД. Т., 1949.
7. Турсунов Т. Лексические особенности дастана»Алпамыс» Таш.1990